

GYAKORLATILAG

Csepeli György

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola
Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program
csepeli.gyorgy@gmail.com*

Papp Richárd

*Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
Társadalmi Kapcsolatok Intézete
papp.richard@tatk.elte.hu*

Surányi András

*Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
asuranyi52@gmail.com*

A HIÁNY JELENVALÓLÉTE. A HOLOKAUSZT INTERGENERÁCIÓS HELYI EMLÉKEZETE MA ÉLŐ MAGYAROK KÖRÉBEN

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.7

A hely és az idő a kollektív emlékezetben

Az embert az evolúció megfosztotta az állatvilágban élő előideinek otthonától, amely minden faj esetében genetikailag meghatározta a környezetet, ahol az adott faj egyede – minden kétséget kizáróan – kiismerheti magát, megkülönböztetheti ellenségeit és barátait. Az otthon természet adta biztonságából kikerült embert transzcendentális hajléktalansága otthonteremtésre kényszerítette. Az ember élőhelyét nem génjei jelölik ki a fizikai környezetben (Umwelt), hanem mémjei hozzák létre a szellemi világot (Welt), ahol otthon érezheti magát.

Az ember helye kulturálisan teremtett társadalmi valóság, amelynek fizikai alkotóelemei a hely létrejöttének szükséges, de nem elégséges feltételei. Az otthonérzés szállítói a mémek, amelyek az emberi lét nyelv adta társas szövetébe ágyazódva, nemzedékekről nemzedékekre biztosítják a hely adta biztonság érzését és tudatát.

A vándorló, helyüket örökösén változtató, közösségi társadalmakban az emberek számára kijelölt teret képzelet szülte, halhatatlan teremtmények, szellemek, istenek, ártó és segítő kísértetek népesítették be. A mitizált világban nem múlik az idő. A neolitikus korban a nomadizálást felváltotta a letelepedés. A környezet állandósulása következtében láthatóvá, tapasztalhatóvá váltak a közösségi idő helyben hagyott jelei, amelyek megteremtették a közösségi emlékezetet. A nomád időszakban szükségképpen kislétszámú csoportok méretei a letelepedést követően számottevően bővültek, és a csoportok belső viszonyai differenciálódtak, a korábban szituatív, nem állandósult vezetési funkció állandósult. A létrejött hatalmi szervezet önmaga létjogosultságát a letelepedési hely jeleinek jelentéseiben előbukkanó emlékezet által hitelesítette. Az állammá alakult közösségi hatalmi szervezet gyakorlóí hamar rájöttek, hogy a jelent csak az uralhatja, aki a múltat is uralja.

GYAKORLATILAG

Az emlékezet jelei folytonosan változtak a mindenkori hatalom birtokosainak igényei szerint. A Római Birodalom a korábbi városi és birodalmi államszervezetektől vette át a "damnatio memoriae" gyakorlatát, amely a múltat elpusztította, és egyben újra is építette. Pierre Nora szerint a közösségi emlékezet helyei, mióta csak létrejöttek, kétértelműek: a múltra utalnak, de a mindenkori jelenhez szólnak, fizikai megjelenésükben közvetlenül adottak az érzéki tapasztalatok számára, ugyanakkor a legelvontabb, rafináltan kigondolt manipuláció termékei.

A helyben elhelyezett jelek által megjelenített, jelenbe horgonyzott múlt fenntartását szolgálják az emlékezetmegőrző éberség alkalmi, az időtlenné tett időben újra meg újra visszatérő ünnepek, zárándoklatok, felvonulások, az ünnep átélését megkönnyítő rítusok (Nora, 1993). Az emlékezet nem maradhat néma, a helyek jeleibe kódolt emlékeket újra meg újra fel kell eleveníteni szavakban, amelyek a megszólalók diszkurzív univerzumaiban, nemzedékeken át, visszhangoznak az időben (Assman, 2013).

A helyeken hagyott jelek a mindenkori hatalom emlékezetpolitikai igényei szerint alakítják a kulturális emlékezetet, amely nem a múlt lenyomata, inkább kreatív újraalkotása.

A magyarországi holokauszt kulturális emlékezetét hosszú időn át a hallgatás jellemezte. Elnémultak a városokból és a falvakból elhurcolt zsidók ottlétének jelei, az üresen tátongó, romos zsinagógák, a pusztuló temetők, az új tulajdonosokhoz került házaik, üzleteik, gyáraik, az általuk épített középületek. A főtereken látható második világháborús emlékműveken ott voltak az áldozatok nevei, de a névsorokban nem tettek különbséget a fronton meghalt fegyveres katonák, a fegyvertelenül elpusztult munkaszolgálatosok és a Németországba deportáltak között. Nem voltak (és ma sincsenek) jelek, amelyek a deportálásban sérénykedő 200 000 hivatalos személyre, a polgármesterekre, köztisztviselőkre, csendőrökre, rendőrökre, MÁV-alkalmazottakra emlékeztettek volna (Veszprémi, 2019). Petőfiszállás neves búcsújáráshelye, a Skapulárés Szűzanya tiszteletére emelt kápolna és remeteház látogatóinak fogalma sincs arról, hogy 1944. április 22-én este, a remeteháztól kőhajításnyira lévő romos kúriában, állapotott meg Endre László, Jaross Andor, Bakó László és Adolf Eichmann a magyarországi zsidók deportálásának mikéntjéről. Nem maradt semmi, ami a nagyobb városok testéből kihaló gettók kerítései emlékeztetett volna. Jelöletlen maradtak a 435 000 áldozat halálba vezető útjának állomásai.

Az elnémított, elfojtott, elpusztított emlékezet az idők változásával lassan újraéledt. Budapesten sosem sikerült teljesen eltüntetni a Vészkorszak emlékét, bár az emlékezés jelei az egykori rettenetes történések helyein lassan, és korántsem teljes körben épültek ki. Az V. kerületben, a Szabadság téren, a német megszállás áldozatainak emlékére 2014-ben emelt emlékmű vagy a XII. kerületben 2005-ben felállított turul szobor körül kiobbant botrány azt mutatja, hogy a folyamat most is tart. Vidéken csak a rendszerváltozás után indult el a holokausztra való emlékeztetés folyamata. Az 1944 nyarán a halálba vezető út logisztikai kiindulópontjain, a vasútállomásokon a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség helyezett el emléktáblákat, amelyek nem mindegyike van ott, ahol lennie kellene. Sorra nyíltak meg emlékhelyek, épültek újjá romos zsinagógák, kerültek botlatókövek a deportáltak lakóházaik kapui elé, rendezetté váltak a temetők. Sok városban a zsinagógákban, egykori zsidó iskolákban állandó és ideiglenes kiállítások nyíltak, amelyek az adott városban egykor volt eleven zsidó életre emlékeztetnek.

GYAKORLATILAG

Kérdés azonban, hogy a holokauszt fizikai jelei elégségesek-e ahhoz, hogy megnyissák a történelmet, és az eredeti rettenetes eseményektől időben egyre távolabb kerülő helybeliek emlékezetét alakítva lehetővé tegyék a holokauszt botrányával való szembenézést, amely nélkül a kollektív emlékezet ritualizálódik, eltűnik belőle a fájó, kognitív diszsonancia. Az elfojtás, a relativizálás, a bagatellizálás, a felelősség el- és áthárítása, a büntudat hiánya, a gyászra való képtelenség ellenszere a dialogikus, diszkurzív emlékezet, amelynek életre hívása, életben tartása folyamatosan zajló társadalompedagógiai erőfeszítést igénylő feladat. Ennek a feladatnak a megoldása a holokauszt helyi emlékezeti mintáinak intergenerációs feltárását, exponálását, a dialógus online és offline tereinek kialakítását igényli.

A kutatás módszertana

A magyarországi holokausztot különlegessé tette a vidéken élő zsidóság szinte teljes megsemmisülését eredményező hirtelenség, váratlanság, bürokrata-technokrata precizitás és a páratlan gyorsaság. A fővárosban élő zsidóság és a munkaszolgálatot teljesítő férfiak körében a pusztítás és a szenvedés szintén hatalmas méreteket öltött, de nem érte el a vidéki zsidóságot sújtó megpróbáltatások szintjét (Braham, 2016). A deportálások és üldöztetések emlékének fenntartására 1945-től fogva – hullámozó intenzitással – történtek kezdeményezések, amelyek azonban a hivatalos egyházi és állami nyilvánosság rítusainak keretei között maradván nem érték el azoknak az ingerszintjét, akik ott éltek és most is ott élnek, ahol a gettósítás, kirablás és kiszállítás történt. A holokausztmegemlékezések ezáltal elváltak a társadalmi szintértől, ahol az események zajlottak, jeleket hagytak, amelyek jelentését egyre inkább elmosta az idő. A helyi emlékezet mintázatai feltárásának jegyében indítottuk el 2021 őszén fókuszcsoportos vizsgálatsorozatunkat, amelyet az EMIH támogatása tett lehetővé. A vizsgálatot három korcsoport tagjait bevonva falun, a jelenlegi határokon belüli vidéki városban, a jelenlegi határokon kívüli vidéki városban, valamint a fővárosban végeztük. A Visegrádi Alap támogatásával, 2023-ban a kutatást Szlovákia, Csehország és Lengyelország hasonló elvek alapján kiválasztott településein kívánjuk folytatni.

A fókuszcsoportos vizsgálat a kvalitatív kutatási módszerek leggyakoribb formája. A vizsgálat célja, hogy a résztvevők véleményei mellett feltárja érzéseiket, attitűdjeiket, tudattalan motivációikat a kutatás tárgyával kapcsolatban. A beszélgetésben általában 8-10 személy vesz részt, akik a kutatás tárgyával kapcsolatos kérdésekre válaszolva, egymásra is reagálva, elmondják korábbi tapasztalataikat, megfogalmazzák véleményeiket, érzéseiket, hangot adnak értékeiknek. A beszélgetést moderátor vezeti.

A fókuszcsoportos beszélgetés félig strukturált kérdőív alapján történik, ami a válaszadók számára meglehetősen szabadságot biztosít a válaszadásban. A beszélgetést témavázlat alapján a moderátor irányítja. A kutatás eredményei nem reprezentatívak. A válaszok elemzése arra alkalmas, hogy képet kapjunk a kutatási tárgyban lehetséges megismerési minták gondolati és érzelmi összetevőiről a társadalmi diskurzusban (Siklaci, 2006).

A csoportos kérdezést 2021 decemberében négy különböző típusú helyszínen folytattuk

GYAKORLATILAG

le, mivel feltételeztük, hogy a hely társadalmilag meghatározott típusa, nagysága, lakosság száma befolyásolja az 1944-ben a zsidósággal történetekre való emlékezést. Észak-Magyarországon kiválasztottunk egy falut, ahonnan a világhírű filmes, Zukor Adolf származott. Az ő emlékezete ma is élő a faluban. Kisvárosi helyszínként egy nyugat-magyarországi várost, Kőszeget választottunk, amely 1944 nyarán nemcsak a helyben élő zsidó polgárokat veszítette el, hanem környéke – az év őszén tankcsapdaásásra odavezényelt – munkaszolgálatosok ezreinek javarészt ma is feltáratlan sírhelye lett. Az ország 1947-ben megállapított határain kívüli települések közül Nagyváradra esett a választásunk, ahol a holokauszt előtt igen nagyszámú zsidó polgárság élt, amelynek tagjai örömmel üdvözölték a város visszatérését Magyarországra 1940-ben. Az örömből üröm lett, amikor 1944. március 19-én az országot megszálló németek nyomására a négy évvel korábban Nagyváradon ünnepelt Horthy kormányzó új kormányt nevezett ki, amelynek rendelkezéséből a Nagyváradon és környékén élő zsidókat (29 000 embert) 1944. május 24. és június 3. között vonaton Auschwitzba deportáltak. Negyedik helyszínünk Budapest lett, ahol nem került sor tömeges, mindenkire kiterjedő deportálásra, de az életben maradás korántsem volt garantált.

A falusi és a kisvárosi helyszíneken nem tudtunk magukat zsidóként azonosító személyeket a csoportokba meghívni. Nagyváradon és Budapesten vegyes csoportokat szerveztünk.

A kérdőív kialakítása során arra törekedtünk, hogy feltárjuk a holokauszt helyét a megkérdezettek zsidókkal kapcsolatos tudáskészletében, amelynek részei a zsidó név lehetséges jelentései, a lakóhelyen 1944-ben történt deportálás forgatókönyvei, a történetek jelenvalóságát konstituáló elhallgatások és megszólalások, a történetekre való helyi emlékezés jelei, valamint a felejtés és az emlékezés kockázatai.

A csoportok tagjaihoz intézett kérdéseket hat tematikus blokkba foglalva tettük fel. (1. Melléklet). Az első, kiinduló blokkban, a "zsidó" szó szemantikájára voltunk kíváncsiak, ami lehetőséget nyújtott a válaszadók számára, hogy a név sokféle jelentése közül kiválasszák azt, amit érvényesnek tartanak. A második blokkban a "zsidó" név által jelölt kisebbségi csoport és a környező többségi társadalmak közötti, megpróbáltatásokkal teli, viszonyokaira kérdeztünk rá, rávezetve a válaszadókat a harmadik blokk témáját képező 1944-es évre, amikor sor került Magyarországon a vidéken élő zsidónak minősített lakosság teljeskörű deportálására. A negyedik blokk kérdései a deportálás helyszínein ma is ott található nyomok, emlékeztető jelek számontartását feszegették, feltárva az eltűntek jelenvalóságára emlékeztető hiányt. Az ötödik blokk kérdéseinek célja a helyben megtörtént holokausztemlékezetének intergenerációs változatainak kiderítése volt, amely lehetőséget adott arra, hogy a megkérdezettek feleleveníthessék az emlékezés és a felejtés finom szálaiból családi emlékezeti mintáikat. A záró blokkban tettük fel a vizsgálat alapvető céljának megfelelő kérdést, amely azt a dilemmát feszegette, hogy a holokauszt történéseitől időben egyre távolodva – a fájdalmas, felsebzett múlttal együtt élő – a mindenkori jelenben élők számára az emlékezés vagy a felejtés lenne-e a legjobb megoldás.

A kutatás eredményei

Falusi helyszín

A sok kínálkozó lehetőség közül az Észak-Magyarországon lévő Ricsét választottuk. Ricsén született Zukor Adolf, aki korán elárulva Mátészalkán elvégzett 4 polgárit, majd egy környékbeli településen inas lett egy vegyeskereskedésben. 15 éves korában kivándorolt Amerikába, ahol tehetsége, szorgalma és az újdonságok iránti kivételes érzékenysége révén hatalmas filmes karriert csinált. Ő alapította meg a Paramount Pictures filmgyártó céget. Ricséről nem feledkezett meg, a falu főterén ma is ott áll az általa adományozott Juhász kút.

Bár a faluban él még egy holokauszt túlélő, őt nem tudtuk megszólítani. A fiatalok közül egy interjúalanyt találtunk, aki azonban gyakorlatilag nem tudott semmit, se Zukorról, se a zsidókról.

A középgenerációból senki sem vállalkozott válaszadásra. Az idősök közül két férfit találtunk, akik készséggel válaszoltak kérdéseinkre. Mindkettőjükben elevenen él a ricsei zsidóság emlékezete, és jól ismerik Zukor Adolfot, akiről a falu művelődési háza a nevét kapta. Zukor szülőházában hamarosan múzeum lesz. Az faluban egykor élő zsidók házait ismerik, meg tudják mondani hol volt a zsinagóga, amelyből takarékpénztár lett. Az elkerített, ápolt zsidótemetőt is ismerik. Gyermekkori emlékeikben feltűnnek a helybeli zsidók, akikről később nagyszüleik is említést tettek. A kommunikációs gátlások azonban erősek voltak, az interjúk alapján a félelem, a trauma, a bűntudat tűnik meghatározónak.

A válaszokban felbukkannak nem tudatos antiszemita klisék és sztereotípiák (összetartás, gazdagság). A holokausztért a felelősséget Hitlerre és a németekre hárítják. Az emlékeket átszínezi a korabeli nem zsidó lakosságban élő reszsentiment. Az emlékezésben az elhurcolt zsidók házaiban aranyat kereső szomszédok emléke keveredik az anyagi bajban segítő zsidók emlékével.

A falusi helyszín térben és létszámban testközelségbe hozza az idős emlékezők emlékeit, amelyeket azonban eltemet a hallgatás, ellehetetlenítve az emlékek intergenerációs átadását.

Kisvárosi helyszín

A holokausztemlékezet mai, magyarországi jellemzőiről és kutatásunk kontextusáról egyaránt elgondolkodtató tény, hogy már az interjúpartnerek megkeresése is problematikus volt. A kőszegi segítő társaink által megkeresett, lehetséges interjúalanyok fele elutasította a felkérést. Többen tették fel a kérdést közülük, hogy „kik”, „miért” és „mire” akarják „felhasználni” az interjúkat. Mások értetlenségüknek adtak hangot annak kapcsán, hogy „miért” foglalkozunk „már megint a zsidókkal”.

Elkészült interjúink tehát azok gondolatait reprezentálják, akik a ma is velünk élő előítéletek és hárítások ellenére is nyitottak a közös emlékezés diskurzusában való részvételre.

Idősök

Beszélgetőtársaink különböző meghatározásait adták a zsidóságnak.

Egyikük egyértelműen vallásnak definiálta a zsidóságot kijelentve, ha egy magát zsidónak identifikáló személy nem vallásos azt ő „nem nevezné zsidónak”.

GYAKORLATILAG

Többen említették a „nép”, „nemzetiség”, „nemzet” kategóriákat. Egyikük megfogalmazása („a Távol-Keleten állandó jelleggel háborúban állt a zsidóság a megmaradásért”) is utal a zsidósághoz kapcsolódó tudás homályosságára. Egy másik beszélgetőtársunk a „zsidó nép” jellemzőjének tartotta, hogy „nem asszimilálódtak...a traumák, megrázkódtatások után is meg tudott maradni a zsidó nép öntudata”. Az idézett véleményhez kapcsolódik egy további interjúrészlet, amely az előbb idézett sztereotípiához köti a zsidóság és az erdélyi magyarság hasonlóságát: „az a magyar is, aki még a nyelvét is elveszti, az is ragaszkodik hozzá”. Az idézettekhez is kapcsolódik a fókuszcsoport további résztvevője, aki „kiválasztott népként” definiálta a zsidóságot, amely szerinte azt jelenti, hogy a zsidóság „vezető népcsoport”, és „ezt jelenti a kiválasztottság tudat”.

Az idézett interjúrészletekből láthatjuk, hogy a zsidóság definícióját bizonytalanság övezi a megkérdezettek részéről. Ehhez kapcsolódik a zsidó kultúrára és történelemre vonatkozó tudás homályossága, valamint az „összetartozás-tudat”, a „vezető népcsoport” (nem feltétlenül negatív és a beszélgetőtársaink részéről érzékelhetően nem bántó, de létező) sztereotípiái is.

Azsidóságtörténelmi üldözöttségére és az antiszemitizmusra vonatkozóan az interjúalanyok közül többen említették a zsidóüldözések vallási aspektusait („istengyilkosság” stigmája, húsvéti körmenetek pogromokba torkolása). Szintén kiemelték többen újra a „zsidóság összetartó erejét”.

Ebben a kontextusban ezt a sztereotípiát, mint a zsidóságot ért üldöztetések okára vonatkoztatták. Ehhez kapcsolódóan egyik interjúalanyunk kifejtette, hogy sajnálatosan „a kisebbséget bántani kifizetődő” főképp, ha egy kisebbség a gazdasági és szellemi életben „kiemelkedő”, mint a zsidóság. Ezt és az ebből fakadó „irigységet” többen is említették.

Utóbbi narratíva izgalmasan mutat rá a zsidóság, mint a „gazdasági és szellemi életben privilégiumokkal bíró kisebbség” sztereotípiájának reflektálatlan jelenlétére még azok körében is, akik – mint beszélgetőtársaink – a zsidóság diszkriminációját határozottan negatívnak értékelik.

Az emlékezet lokális jeleihez kapcsolódóan az interjúalanyok mindegyike egyetértett abban, hogy Kőszegen – egyikük szavaival – „természetesen vannak nyomok”. Ennek megfelelően beszélgetőtársaink ismerik a városban látható épített emlékeket (legtöbbször a zsinagógát és a zsidó temetőt említették) ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a város eddig elmulasztotta a város szélén található és emlékjellel megjelölt tömegsírok láthatóbbá, nyilvánosabbá tételét. Fontos lenne szerintük egy emlékparkkal megemlékezni az áldozatokra. Egyik interjúalany hozzátette mindehhez, hogy a botlatóköveket is láthatóbbá kéne tenni, valamint a zsidó temetőt is sokkal gondosabban kéne rendben tartani.

A vizuális emlékezeti jelek mellett izgalmasan került szóba a helyi szóbeli emlékezetre való utalás is, több interjúalany által. Egyik interjúpartnerünk ehhez kapcsolódva külön is kiemelte, hogy fiatalkorában személyesen hallott a vészorkorszak helyi történéseiről kőszegi zsidó munkatársaitól.

Az általunk megkérdezett idős korosztály tagjai számára a deportálások emlékezete egyértelműen kapcsolódik a személyes emlékezethez. Ezek a személyes emlékek azonban nem a szemtanúk közvetlen emlékezete. „Személyes emlékezeten” beszélgetőtársaink a számukra zsidó ismerősöktől, barátoktól, kollégáktól hallott történeteket értették. Fontos

GYAKORLATILAG

része az interjúnak, amikor az interjúalanyok arról beszélnek, hogy tudják kik vettek részt Kőszegen a deportálásokban. Ehhez kapcsolódik az egyik interjúalany megjegyzése is, amely szerint, míg a deportálásokért a nyilasok voltak felelősek, addig a kőszegi polgárság „távol maradt ezektől a dolgoktól”. Az esetleges ellenállás, a zsidóknak nyújtandó segítség lehetőségét pedig, szintén az idézett interjúalany úgy hárította el, hogy a fent említett polgárokat, „fejbe lőtték volna, ha segítenek”. Az interjú ezen szakaszából is az derül ki tehát, hogy míg interjúpartnereink empatikusak a holokauszt áldozataival (sőt ismerőseik által személyesebb, részletesebb tudással is rendelkeznek a történésekről), a felejtés és hárítás általánosabb társadalmi mintái ugyanúgy dominánsan jelennek meg narratíváikban.

A holokausztemlékezet fontosságához kapcsolódóan az interjúalanyok egyetértettek abban, hogy emlékezni kell, mivel – ahogy egyikük fogalmazott – „nem szabad levenni a napirendről, mert ma is megtörténhetne”. Egyikük mindennek kapcsán visszautalt a helyi emlékezeti terek láthatóbbá tételére és a tömegsírok helyén építendő emlékpark fontosságára. Volt, aki viszont úgy vélte, hogy az emlékezés nem lehet „egyoldalú”, hangsúlyozva, hogy a „valóságról” emlékezzünk meg. Ebben az interjúrészletben olyan enyhén, de mégis világosan megfogalmazott ellenérzésre figyelhetünk fel, amely szerint az emlékezetben a zsidóság narratívája a „valósághoz” képest túltreprezentált is lehet. Ugyanakkor ez csupán az egyik résztvevő megjegyzése volt, az interjú többi alanya nem beszélt erről, sőt egyikük azt is kiemelte, hogy a vészkorszak eseményeit élményszerűen kell továbbadni, hogy az emlékezők át is érezhessék a holokauszt borzalmait.

Középkorúak

Ebben a fókuszcsoportban is a „vallás”, „származás”, „kiválasztott nép” kategóriákat nevezik meg a zsidóság definíciójaként. Egyikük kitér a zsidóság, mint a többség által tulajdonított identitás aspektusára. Itt említi a holokauszt példáját is, mint a tulajdonított identitás tragikus következményét.

Két, a fent említettektől eltérő megjegyzéssel is találkozunk ebben az interjúban. Egyik interjúalany úgy látja, hogy az „utóbbi időben, bizonyos körökben divat” zsidónak lenni és véleménye szerint vannak olyan emberek, akik nem zsidók ugyan, de „zsidóvá szeretnének válni”.

Egy másik interjú részletben ismét találkozhatunk a beszélgetésben felmerülő nem rosszindulatúnak szánt, de ugyanakkor reflektálatlanul használt, zsidóságra vonatkozó narratívával. Eszerint az a zsidó, akin interjúalanyunk azt látja, hogy „nagyon jó kereskedő”. Ennek megfelelően, amikor azt látja, hogy „valaki nagyon szívesen árulja a portékáját” úgy gondolja, hogy „vannak zsidó felmenői”. Hozzáteszi azonban, hogy ezt ő „egyáltalán nem negatív felhanggal”, hanem „pozitívan” érti.

A „bizonyos körök” említése, valamint a zsidó származással összekapcsolt „jó kereskedő” sztereotípiája nem párosult beszélgetőtársaink narratíváiban nyílt antiszemita kijelentésekkel. Ez is (ahogyan a kőszegi idős generáció esetében is láthattuk) az általános antiszemita narratívák kritikátlan megjelenésére utal interjúalanyaink körében. Ezeket a narratívákat azok is elfogadhatják és használhatják tehát, akik egyébként elutasítják az antiszemitizmus minden formáját.

GYAKORLATILAG

Ugyanígy, az üldözöttség okai kapcsán is elgondolkodtatóan jelennek meg azok a sztereotípiák, amelyeket más kontextusban antiszemitának is értelmezhetnénk: „jól bánnak a pénzzel”, „zárt, titokzatos csoport”, „hibáztatom őket is, mert elkülönülnek”, „nem fogadják el Krisztust”, „kiprovokálják az antiszemitizmust, ami nem így lenne, ha kicsit jobban beolvadnának”.

Az interjúalanyok azonban egyhangúan elítélték a zsidóságot sújtó üldöztetéseket. Ugyanakkor az üldöztetések okaiként is az előbb idézet előítéletekhez és sztereotípiákhoz kapcsolódó meglátásokat neveztek meg, mint a „gazdagságból”, „zárt-titokzatos összetartásból”, „teljes beolvadás elutasításából” eredő „irigység”, „félelem” a többségi társadalmak irányából. Ennek tükrében ismét a kulturális mintázatokban meglévő sztereotípiákkal találkozhatunk az interjú ezen szakaszában.

A fókuszcsoport tagjai felsorolják a zsidó emlékezet kőszegi nyomait, ugyanakkor többen is hangsúlyozzák, hogy az itt lakók, valamint az idelátogató zsidók többsége sem ismeri ezeket.

Egyikük meglátása szerint ez a zsidóság mulasztása is, mert a nekik kellene erre anyagi lehetőséget találni. Egy másik interjúalany viszont úgy véli, hogy ezeket az emléknymokat nem kéne zsidóként identifikálni, mivel az evangélikus vagy katolikus emlékezeti helyeket sem specifikálják. Ezért, az utóbb említettekhez hasonlóan, a zsidó emlékeket is „magyar és kőszegi emlékeknek” kellene nevezni.

Hangsúlyt fektettek továbbá többen is arra, hogy a lokális emlékezet nem tárgyi nyomait is közismertté kéne tenni, különösen azoknak a nem zsidóknak az emlékére vonatkozóan, akik zsidókat bújtattak a vészkorszakban.

Ezekből a narratívákból is azt láthatjuk, mintha ebben a generációban intenzívebben lenne jelen a zsidóság „különbözőségének” hangsúlyozása azzal a kritikus felhanggal, miszerint ez a „különbözőség” a zsidók „magyarsághoz” való asszimilációjának elutasításából fakadna.

Az interjúalanyok számára fontos a lokális holokausztemlékezet fenntartása és még láthatóbbá tétele. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy részükről ez az akarat nem párosul a múlttal való önreflexív, kritikus nem zsidó szembenézés igényével és lehetőségével.

A deportálásokról szóló narratívák is összetettek. Egyfelől az interjúalanyok egyhangúlag elítélik a vészkorszak borzalmait. Ennek okai szerintük a „jól működő propaganda”, a „birkaszellem”, a „német agresszió” és a „zsidók vagyona iránti nyereségvágy” voltak. Utóbbi közvetlenül a kőszegi deportálásokról szóló okaként is kiemeli egyikük.

Másfelől több narratívában a kollektív felelősség hárítása is megjelenik. Eszerint a deportálásokat egy „hitvány szűk csoport” hajtotta végre. A többség azért nem segített a zsidóknak, mert „féltek”, ráadásul senki nem tudta, hogy mi történik, hiszen a „zsidók is bejelentették a saját címüket”, mivel még ők sem voltak tisztában a történésekkel. Ehhez kapcsolódóan az egyik interjúalany az akkori „közbeszédet” a nagyanyja által elbeszélte személyes emlék segítségével írja le, miszerint a nem zsidók úgy vélték, hogy a zsidókat „végre elviszik dolgozni”. Ezzel azt próbálta illusztrálni interjúalanyunk, hogy a kőszegi lakosok nem tudták, hogy „mi lesz a vége” a deportálásokról.

Ugyanakkor a „végre elviszik dolgozni őket” kijelentés brutalitására abszolút nem reflektált, észre sem vette azt.

Az idézett példák tükrében megállapítható, hogy a csoport deportálásokról szóló emlékezeti narratívái magukban hordozzák a helyi és általános társadalmi felelősség hárítását is.

GYAKORLATILAG

Az emlékezés fontosságának kérdésére adott válaszok is összetettek. Az interjúalanyok egyetértettek abban, hogy nem szabad felejteni. Többen hangsúlyozták, hogy érzelmileg is meg kell érinteni a következő nemzedékeket.

Ismét találkozhattunk előítéletes megjegyzésekkel.

Egyik interjúalany úgy véli, hogy a „valóságról kéne tudni” és az emlékezést „nem szabad felhasználni.” Ezen a ponton ugyanő a Pride-dal hasonlítja össze a holokauszt emlékezet „túl-reprezentáltságát” miszerint, ha a homoszexuálisok „nem ugrálnának kint a Pride-on, akkor sokkal békésebb lenne minden”. Egy másik interjúalany nem specifikálná a holokauszt emlékezetet, hanem „helyén kezelné” azt, azaz „nem külön prioritásként” építené bele a magyar történelmi emlékezetbe. Szerinte (ennek is köszönhetően) az „antiszemitizmus kikopna idővel”.

Az utóbbi idézetek tükrében még fontosabbnak tűnik a – szintén ebben az interjúban – megfogalmazott gondolat, amelyben beszélgetőtársunk a kőszegiek deportálások alatti passzivitását is kritizálva arra mutatott rá, hogy azért kell emlékezni, mert ennek hiányában a gyűlölet társadalmi realitás marad, és ma is ugyanúgy megtörténhet hasonló tragédia.

Fiatalok

Ebben a fókuszcsoporthoz is megjelennek a vallás, nép, népcsoport definíciók a zsidóságról. Ugyanúgy részét alkotják a válaszoknak a másik két kőszegi interjúban is felbukkanó sztereotípiák, a zsidóság zárt és az üzleti életben sikeres csoportként való jellemzése.

Ami újdonság ebben a csoportban, hogy ketten is említenek személyes kapcsolatot zsidókkal. Egyik interjúalany megemlíti, hogy zsidó ismerősében „nincs szégyenérzet” zsidósága miatt. Másikuk pedig úgy utal zsidó ismerősére, hogy annak „inkább a szülei zsidók.” A többiek nem ismernek személyesen zsidó embereket. Tehát ebben a csoportban is – a személyes ismeretségekkel együtt is – inkább a bizonytalanság, a távolság és egyes sztereotípiák megléte jellemző a zsidósághoz való viszonyulásban.

Az üldöztetés okaiként megjelenik az antijudaizmus és a kirekesztettség, és mint a két másik kőszegi csoportban, ebben a körben is felbukkannak a már korábban elemzett, zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák. Beszélgetőtársaink többsége az üldözések okaként a zsidók „jó üzleti érzelme”, „sikeressége”, „leleményessége”, illetve „összetartó ereje” miatt érzett „irigységet” említette meg. A sztereotípiák valóság tartalma itt sem kérdőjeleződött meg a résztvevőkben.

A lokális emlékezet nyomaival tisztában vannak. Ismerik a zsinagógát, a zsidó temetőt, a Téglagyárat, a botlatóköveket. Úgy látják viszont, hogy egy nem kőszegi valószínűsíthetően nem fogja érzékelni a város zsidósághoz kapcsolódó jeleit, amikor idelátogat. A csoport tagjai ezzel együtt a meglévő emlékezeti tereket is kritikusan értékelik. Szerintük ezek „üresek”, „elhanyagoltak”. További problémaként említik, hogy több élményszerű megemlékezésre lenne szükség. Egyik interjúalany erre azt a meghatározó élményét hozta példának, amikor osztályával meglátogatta a néhány évvel ezelőtt Kőszegen bemutatott, a deportálások alatt használt marhavagont. Hangsúlyozta, hogy ez az élmény lehetőséget adott számára, hogy átérezhesse a deportálások borzalmait és a vészkorszakra való emlékezés jelentőségét.

Ebben a fókuszcsoporthoz is kifejeződnek a deportálások általános emberi gonoszsgból fakadó okai, a németek felelősségének hangsúlyozása, a zsidóság passzív áldozati szerepének megfogalmazása („nem volt lázadás a koncentrációs táborokban”, „beletörődtek, hogy elviszik

GYAKORLATILAG

őket”), valamint a borzalmak egy szélsőséges kisebbségre való áthárítása („a csőcselék mindig hajlamos a szélsőségekre”).

Ezzel együtt a fiatalok reflexívebb, bátrabb emlékezeti narratíváira utal, hogy ebben a csoportban a válaszadók említik a magyar és a helyi, kőszegi csendőrség felelősségét a deportálásokban. Ugyanígy éles kritikát fogalmaznak meg a nem zsidó lakosság holokausztban való passzív részvételével szemben. Egyikük szavaival: „Nyíltan és mindenki szeme láttára történt, és senki nem csinált semmit”. Ehhez kapcsolódóan pedig úgy látják, hogy pontosan emiatt a passzivitás miatt „van a kollektív büntudat”.

Az interjúban ugyan nincs utalás közvetlenül a magyarországi nem zsidó többség kollektív felelősségére vonatkozóan, ugyanakkor megállapítható, hogy a kőszegi fiatalok nyitottan és felelősségteljesen állnak, állhatnak hozzá a holokausztemlékezet újragondolásához ebből a perspektívából is.

A fókuszcsoport tagjai egyetértettek abban, hogy emlékezni kell. Kiemelték, hogy még jobban „gondozni kéne az emlékezetet”, azaz mindenkinek legalább egyszer meghatározó élményként kellene átélni a vézskorszak eseményeinek emlékét. Ketten a csoportból kötelezővé is tennék minden európai iskolában, így Magyarországon is, egy koncentrációs tábor meglátogatását.

Az emlékezés fontosságát elsősorban abban látják, hogy a mai fiatal nemzedék tanuljon a múlt borzalmaiból, hogy a jövőben ilyen ne történhessen meg még egyszer.

Határon túli magyar város (Nagyvárad)

Nagyváradon csak egy fókuszcsoportot szerveztünk, amelyben zsidók és nem zsidók egyaránt részt vettek. A csoportot nagyfokú érdeklődés, interaktivitás jellemezte. Az első kérdésre igen változatos válaszok születtek. A nem zsidó válaszadókban a “zsidó” szó szemantikai tabuként működik, megakadályozva őket a szabatos meghatározásban. A meghatározásokban visszatérően megjelent a “szenvetés”, az “üldözés”, a “stigma”, a személyes kontextusok által táplált érzelmi azonosulás.

Az 1944-ben történtek helyi emlékezetét firtató kérdésre adott válaszokban szintén a személyes kontextus, a családon belül lezajlott kommunikáció révén átadott emlékek bukkantak fel. Az értelmezéseket a “kein warum” érthetlensége, irracionális hatotta át. A deportálást megkönnyítette a gyorsaság, a “tudatlanság fátyla”, a magyar identitásnak illuzórikusan tulajdonított védettség. A deportálásra való emlékezést meggátolja a tabuizált trauma. A túlélőket megnémította a holokauszt tragédiája által okozott “lelki fogyatékoság”, aminek hatalmát megtörte a túlélők lelki ereje, élni akarása. A segítség példái Nagyvárad sokszínű, toleráns társadalmáról tanúskodnak, amelynek hagyományai ma is elevenek. A nagyváradi zsidóság múltja nem veszett feledésbe. A köznapi emlékezetet megkönnyítenék a zsidó múlt nyilvánosan látható jelei, a zsinagógák, temetők nyitottsága, az emlékezés évente megismétlődő rítusa. Szobrot kapott az Auschwitzba hurcolt kislány, Heyman Éva, akinek “Piros bicikli” c. gettónaplója Anna Frank naplójához hasonlítható.

A válaszadók egységesek voltak annak hangoztatásában, hogy szükség van a történetek feltárására, megismerésére és megismertetésére, a történelmi szembenézésre, amire a következő, új nemzedékeknek is szükségük van.

GYAKORLATILAG

Budapest

Budapesten is mindhárom generációval készítettünk fókuszcsoporthoz interjúkat.

A budapesti interjúk sajátossága, hogy a fókuszcsoporthoz együttesen vettek részt zsidó és nem zsidó interjúpartnerek. Az interjúk ezáltal mind a helyi emlékezet, mind a magyarországi emlékezetkultúra tágabb, komplexebb értelmezését és bemutatását is lehetővé teszik. Mindez indokolja a budapesti kutatások folytatását, a jövőben további fókuszcsoporthoz interjúk készítését.

Idősek

A megkérdezett budapesti idősek körében a zsidóság, a holokauszt és az antiszemitizmus témái rendkívüli érdeklődést keltettek. A résztvevők között voltak túlélők, a túlélők leszármazottai, valamint keresztény vallású nem zsidók. Férfiak és a nők vegyesen.

A „kik a zsidók?” kérdésre kapott válaszok rávilágítottak a zsidó kategória meghatározásának nehézségeire és összetettségére. Voltak, akik a vallás gyakorlását, mások a születést, a kultúrát, a viselkedést állították a meghatározás középpontjába. Felmerült a külső azonosítás szempontja, amelyből már nem hiányzik a stigmatizáció, az előítéletes diszkrimináció mozanata sem. Volt, aki az önbesorolásra alapozott narratívát hangsúlyozta.

A következő kérdés a Wistrich által „longest hatred”-nek nevezett jelenség okait feszegette. Az egyik válaszadó a lengyelországi zsidóság példájára hivatkozva a zsidók gazdaságban betöltött, nélkülözhetetlen szerepe és a szerep betöltése okán a nem zsidókban bekövetkezett reszsentiment-re hívta fel a figyelmet. A válaszok javarésztében felbukkant a zsidók sikeressége által kiváltott többségi irigység, a tudás szeretete, a vállalkozás és a kockázatvállalás különlegessége. Mások, nem zsidók, az „áldozati versengés”-re helyezték a hangsúlyt, mintegy helyet követelve az áldozatok sorában a zsidók mellett a gulágra küldöttek, a cigányok, a svábok, a homoszexuálisok számára is. Egyesek visszaemlékeztek gyermekkorukra, amikor kiközösítették őket. Voltak, akik a másság, az idegenség, a különbözős tényezőivel magyarázták a zsidók évezredes üldözöttségét.

Külön kérdésben foglalkoztunk a zsidók múltbeli és jelenbeli jelenlétét tanúsító, fizikailag észlelhető, de fizikai létükön túlmutató jelentéseket hordozó nyomokkal. A válaszadók a zsidó építészek által épített nagyszámú épületet, a működő és újra működő zsinagógákat, az 1944-ben megöltekre, elhurcoltakra emlékeztető botlaktököket, az egykori gettóknak helyszínül szolgáló városrészeket, és a mai zsidó kulturális élet helyszíneit említették.

A beszélgetés az 1944-es események felelevenítésekor izzott fel igazán. A zsidó résztvevők részint személyes emlékeik, részint a szüleiktől és nagyszüleiktől hallottak alapján felsorolták az 1944-es év tragikus eseményeit, amelyek sora 1944. március 19-én a német megszállással kezdődött, majd a megalázó jogfosztásokkal folytatódott. Mindenki tisztában volt azzal, hogy a szűkebben vett főváros területén élő zsidókat nem deportálták oly kegyetlenül és szisztematikusan, mint ahogy a vidéken élő zsidókkal történt. A beszélgetést élményszerűvé tették a csillagos házakba költöztetés, a nyilas hatalomátvétel utáni vérengzés, a gettókba kényszerítés személyes és megrázó emlékei. A válaszadók nem feledkeztek meg a segítőről, akik ételt vittek a gettóba, üzeneteket hoztak-vittek, gyermekeket rejtegettek. Különösen meleg szavakkal emlékeztek meg Raoul Wallenbergről, aki mindenütt jelent volt, ahol segíteni lehetett és kellett.

GYAKORLATILAG

Mindenkit megmozgatott a kérdés, amelyben azt kérdeztük, hogy a válaszadók kiktől, mikor és hol értesültek az 1944-ben történekről, ki, mikor, kitől tudta meg, hogy ő zsidó. A válaszok a hallgatást, a tabuizálást, a késői orális, és egyes esetekben fennmaradt, írásos (napló) kommunikációt emelték ki. A tagadás, a némaság, a hallgatás, a késő, gátszakadáshoz hasonlítható közlések mind a zsidó, mind a nem zsidó válaszadók esetében meghatározó eleme volt a helyzetnek, amelyben a nem közlés is közlésnek minősült.

Az antiszemitizmus meghatározására vonatkozó kérdés megválaszolásakor a válaszadók az antiszemitizmus sokféleségét hangsúlyozták, kiemelve a holokauszt utáni antiszemitizmus különbségét a megelőző korszakok zsidógyűlöletéhez képest. A zsidó válaszadók személyes, gyermekkori és későbbi élményeket meséltek el, a nem zsidó válaszadók az antiszemitizmus európai elterjedtségét emelték ki. A mai magyarországi antiszemitizmust elsősorban politikai jellegűnek tartották.

Más üldözött csoportok sorában a válaszadók a cigányokat említették. Vitát váltott ki az üldözött, diszkriminált csoportoknak tulajdonított felelősség saját üldözöttségükért, ami ellentmond annak az elvnek, hogy nincs, és nem lehet kollektív felelősség, az előítéletes általánosítás a diszkrimináció és üldözés hamis igazolása.

A beszélgetés végén a felejtés, emlékezés, megbocsátás, a múlt jövő nemzedékekkel való megismertetése dilemmáit vitatták meg a csoport tagjai. Egyetértettek abban, hogy amiről szó esett a beszélgetésben, az a fiatalok számára már történelem, amelynek tanulságaival csak akkor szembesülhetnek, ha a szembesülés élményszerű, katartikus, állásfoglalásra készítető. Ami megtörtént, azt elfelejteni nem szabad, mert a csoportközi gyűlölet ma is eleven erő, amelynek ellenszerei a nevelés, a megismerés, a tudás, a tolerancia és az egyéni szabadság.

Középkorúak

Középkorú beszélgetőtársaink többsége úgy gondolja, hogy zsidó az, aki annak vallja magát. Egyik interjúalanyunk ugyanakkor úgy látja, hogy zsidónak lenni „attól függ, hogy ki kérdezi.”

Eszerint a zsidó egy olyan, a nem zsidó többség által tulajdonított identitás, amely az identitásképződés folyamatában úgy reprodukálódik, hogy abban „nem te döntöd el, hanem mindig a többiek”, hogy ki a zsidó.

Az üldözöttség és az antiszemitizmus történelmi okainak a csoporttagok többsége a zsidósággal szembeni ismerethiányt és az ebből fakadó sztereotípiákat, előítéleteket, valamint a bűnbakképzést tartják. Ebben a csoportban is felmerül az antijudaizmus, mint a „tömeg felheccelésének” eszköze.

Más csoportokhoz hasonlóan, itt is megjelent a zsidósághoz kapcsolódó sztereotípiák reflektálatlan használata („gazdagok”, „képzettek”, „nagyobb a pozíciójuk”, „kiemelkednek az átlagból”) és az ezekkel összekapcsolt „irigység”, mint az antiszemitizmus és történelmi üldözöttség oka. E sztereotípiák megjelenése azért is érdekes, mert a zsidó és nem zsidó válaszadók említették azokat, ami a zsidósághoz kapcsolódó sztereotípiák és előítéletek általános társadalmi jelenlétére utal.

Nagyon izgalmas különbségeket fedezhetünk fel a holokauszthoz kapcsolódó lokális emlékezet és a budapesti zsidó jelenlét értelmezésében.

GYAKORLATILAG

Egyes interjúalanyaink úgy látják, hogy a zsidó emlékezet jelei „mindenhol ott vannak, a kövekben, a zsinagógákban”, „a világon nincs még egy olyan hely, ahol ennyi holokauszt emlékmű lenne”.

Egyikük véleménye szerint a városi nyilvános eseményeken „ha ott van huszonöt ember, abból egy tuti, hogy zsidó.” Ehhez kapcsolódóan legutóbb idézett beszélgetőtársunk egyenesen úgy utal Budapestre, mint ami „egy nagyon-nagyon zsidó város”. Ezzel összhangban egy másik interjúalany olyan élő zsinagógai közösségeket is megemlíti, mint az újbudai Chabad, valamint a neológ Károli téri és Frankel Leó utcai zsinagógák és azok közösségei. Utóbbit külön is kihangsúlyozza, mint olyan kiemelt helyet, ahol gazdag kulturális élet is zajlik a nagyon aktív rabbi vezetésével. Egy másik interjúalany kiemeli a budapesti terekben látható Chabad közösségek által felépített hanukkiákat és az általuk szervezett hanuka ünnepeket.

Más beszélgetőtársaink is egyetértettek a zsidó épített örökségek, valamint a holokausztemlékezet jeleinek (emlékművek, botlatókövek) budapesti láthatóságával. Hangsúlyozzák viszont azt is, hogy ezekből lehetne több is, a város sokkal több pontján is. Egyikük hozzáteszi ehhez, hogy ő úgy látja, a holokausztemlékezet térbeli reprezentációja „van is, meg nincs is”. Ehhez kapcsolódóan úgy gondolja, „ha az átlag pesti szemével nézzük, akkor inkább nem látszik, mint amennyire látszik”. Egyetértve az idézett meglátásokkal egy másik interjúalany hozzáteszi mindehhez, hogy ő Újlipótvárosban nőtt fel, ahol csak felnőttként tudta meg, hogy az általa gyermekszemmel látott szép épületek zsinagógák. Ugyancsak ehhez kapcsolódva a fókuszcsoporthoz egy másik tagja szintén felnőttként jött csak rá arra, hogy a budapesti építészeti örökség milyen nagy arányban kapcsolódik a városi zsidósághoz.

A lokális holokausztemlékezet és a zsidó kultúra budapesti jelenlétének jelei tehát a helyi zsidó kulturális életben aktívan résztvevő személyek számára erőteljesen reprezentálódnak, míg másoknak ezek a jelek korántsem láthatóak ilyen intenzitással.

Az előző témakörökhöz hasonlóan a deportálásokhoz kapcsolódó narratívák is több, különböző olvasatot hoztak a felszínre a fókuszcsoporthoz tartozó interjú során.

Ketten is említették, hogy nem ismerik a deportálások történelmi kontextusait és tényeit. Ehhez kapcsolható egy további interjúalany kritikus és elgondolkodtató megállapítása, miszerint a magyarországi oktatásban egyáltalán nem kap teret a holokauszt helyi történéseinek megismertetése, átbeszélése a diákokkal.

Több beszélgetőpartnerünk kiemelte a deportálások általános, erkölcsi tragédiáját, amelyet – ahogy egyikük fogalmazott – „az ember nem tud ép ésszel felfogni”. Szintén többször felmerült, hogy még közvetlenül a deportálások előtt sem tudatosult a magyarországi zsidókban, hogy velük, mint magyarokkal egy ilyen szörnyűség megtörténhet. Az utóbbi gondolatot említő interjúalanyok mindegyike saját zsidó családtörténetére hivatkozott, mint emlékezeti referenciára.

A deportálásokhoz kapcsolódóan további, rendkívül izgalmas családi és személyes emlékezetnarratívákat is megosztottak velünk a fókuszcsoporthoz tartozó egyes tagjai. Ezekben a narratívákban a holokauszt és annak következményei személyes családi eseményekké válnak. Az fókuszcsoporthoz tartozó interjúalanyok a vészkorszak intergenerációs emlékezetének mélyebb megértéséhez hozzájárultak, amit a következő interjúrészlettel szemléltethetünk:

GYAKORLATILAG

„A nagymamámnak vannak sztorijai, annak, aki ’23-as születésű volt. Anyai ágon őt ismerem egyedül. Ő ’99-ben halt meg. Így van erről személyes kapcsolatom. És ő mindig elmesélte azt, hogy jöttek a katonák, és akkor ő ilyen gyogyósnak állította be magát, dolgozott meg ilyesmi, és akkor így főzött a németekre, meg a nyilasokra, meg az oroszokra is később. És ez így is ment ez a történet, és ilyenkor mindig viccelődött. Már gyerekkorunktól kezdve is megmaradt bennem, hogy miket halandzsázott, meg ilyesmi. És ez így nagyon szép történet... És akkor 2003-ban kaptunk a német államtól egy levelet, hogy akkor sikerült őt beazonosítani. És nem emlékszem melyik táborban, de a Dachau környéki valamelyikben, hogy akkor ő ott élvezte a vendégszeretetet... A mi családjunkban ez így jött elő, hogy van egy sztori, és utána pedig amikor a német állam ír, hogy szeretnének egy egyösszegű kárpótlást adni az anyukámnak, mert hogy beazonosították a nagymamámat és sikerült, és minden stimmel, és akkor így körbeér...”

Az interjúrészlet háttorzongató drámaisága a felejteni akarás és a kényszerű emlékezés együttélésére mutat rá, jól illusztrálva a személyes elhárító mechanizmusok következményeit a trauma által kiváltott felejtésben.

Beszélgetőtársaink határozottan azon az állásponton voltak, hogy az emlékezet hiánya súlyos társadalmi problémák okozója lehet a jelenben és a jövőben. Hangsúlyozták az oktatás fontosságát és ezzel együtt az „otthoni érzékenyítés”, a „szülőképzés” megvalósulását is. Véleményük szerint minden egyes generációnak fel kell tenni a holokauszthoz kapcsolódó kérdéseket, az emlékezetkultúrát pedig élővé, személyessé kell tenni.

Fiatalok

A budapesti fiatalokból álló fókuszcsoporthoz tagjai is említik a kultúrát és a vallást, mint a zsidóság definícióit. Utóbbihoz egyikük hozzáfűzi, hogy a zsidóság komplexebb a kereszténységénél, mert a vallási hovatartozás mellett a származás is kritériuma a zsidósághoz való tartozásnak. Többen említik, a középkorú generáció tagjaihoz hasonlóan, hogy „zsidó az, aki annak vallja magát”.

Ketten utaltak arra, hogy a zsidók nem különböznek másoktól. Egyikük szerint „nem lehet igazából különbséget tenni már” zsidók és nem zsidók között. A zsidóság másságának, mint anakronisztikus jellemzőnek említése csak ebben a csoportban merült fel.

Egy másik interjúalany, elgondolkodtató módon, a „zsidó” szó társadalmi feszültséget is magában hordozó jelentését fogalmazta meg: „valami bántó jelentése van, ha kimondom”. Interjúalanyunk itt kifejtette, hogy nem zsidóként is gyerekkora óta tapasztalja az antiszemitizmus megnyilvánulásait. Emiatt érzi úgy, hogy a „zsidó szó” kimondva, önmagában is „bántó”, olyan számára, mint egy „szitokszó”.

Izgalmas továbbá, hogy már itt, az első, bevezető kérdésnél is megjelent a holokauszt témája. A holokausztot már itt megemlítő beszélgetőtársunk a többség által tulajdonított zsidó identitás problematikáját kapcsolta családjá holokauszt emlékezetéhez. Beszélgetőtársunk megosztotta velünk, hogy nagyapját azért deportálták, mert „az ő nagyszülei nem voltak kikeresztelt zsidók”.

Az interjúalanyok többsége a zsidósággal szembeni gyűlölet és az antiszemitizmus okait – a többi fókuszcsoporthoz hasonlóan elhangzott nézetekkel megegyezően – az emberi gonoszságban,

GYAKORLATILAG

bűnbakkeresésben, valamint az antijudaizmusban látja. Egy interjúalany esetében találkoztunk azzal a sztereotípiával, miszerint a zsidók „leleményesebben adaptálódtak és ez öröklődött”. Elgondolkodtató, hogy ez az interjúrészlet attól származik, aki „bántónak” nevezte a zsidó szót. Úgy tűnik, hogy a környezetében tapasztalt antiszemitizmus akkor is hatást gyakorol gondolkodására, ha elítéli.

Egy másik interjúalany szintén sztereotípiát hangoztatott, („magának való nép”) miközben reflektált is arra. Véleménye szerint a zsidóság társadalmi izolációja és az ehhez kapcsolódó adaptációs stratégiák az elmúlt évszázadok üldöztetései és diszkriminációjának következményeként jöttek létre.

A csoport heterogenitásának érzékletes példája, hogy ketten nem kívántak hozzászólni a témához arra hivatkozva, hogy nincsenek róla ismereteik.

A csoport tagjainak többsége részletesen felsorolta a budapesti zsidó kultúra és a holokausztemlékezet térbeli jeleit. A zsinagógák, zsidó temetők, emlékhelyek és botlatókövek mellett Újlipótváros egészét és a Kazinczy utca környékét is megnevezték. Utóbbit egyik beszélgetőtársunk egyenesen „kis Tel-Aviv”-nak és „a zsidó örökség mikrokozmoszának” nevezte meg.

Megjelentek viszont olyan kritikus vélemények, amelyek szerint vannak még jelentős hiányok az emlékezeti jelek láthatósága kapcsán. A hetedik kerületi „bulinegyedet”, mint a régi gettó terét többen is megemlítették. A válaszadók egyike megjegyezte, hogy a „bulinegyedben” számos csillagos ház volt, amelyeknek „semmilyen emlékezte nincsen”. Egy másik interjúalany kifejezetten „szégyellnivalónak” tartja, hogy ezen a területen tömegek buliznak fékezhetetlenül, és közben senki nem gondol bele abba, esetleg nem is tud róla, hogy mi történt ugyanitt néhány évtizeddel ezelőtt. Ehhez kapcsolódva egyik interjúalanyunk felvetette, hogy meg kellene jelölni a volt gettó határait, és az ehhez kapcsolódó információkkal fenntartani a városrész és a vészorszak emlékezetét.

A csoportban többféle vélemény és narratíva jelent meg a deportálásokról kapcsán is.

Több beszélgetőtársunknak bizonytalan a tudása a történésekről. Egyikük magyarázata erről igencsak tanulságos: „Tarsolylemezes, Nagy-Magyarország pólós történelemtanárom volt, nem nagyon volt szó erről”. A csoportból egyik interjúalanyunk a deportálásokról is kapcsolódó tudás kapcsán hozzátette az előbb idézett mondathoz, hogy szerinte ezzel kapcsolatban az a probléma, hogy az ő generációjának már nincs családi, közvetlen tudása a holokausztról.

Ezzel ellentétben a csoport többi tagja reflexív, kritikus, értő tudásról adott számot az interjú során, amelyben megjelent Horthy Miklós heroizálásának kritikája, Zoltán Gábor Orgia című regényére való utalás (és annak igénye, hogy ezt a művet tegyék kötelezővé a középiskolákban), valamint a magyar, közös történelmi felelősség narratívája is.

A részletes és értelmező tudásból fakadó gondolatok mellett megjelentek az interjúkban a deportálásokról kapcsolódó személyes példák, reflexiók is. Megindító és fontos interjúrészlete kutatásunknak, például amikor egyik fiatal interjúalanyunk elmesélte, hogy sokszor elképzeli mi lett volna, ha száz évvel ezelőtt születik és mit tett volna, ha akkor él.

A fókuszcsoport tagjai egyetértettek a holokausztra való emlékezés fontosságával, ugyanakkor néhány hozzászólás élénk és a beszélgetés során vissza-visszatérő vitát, reflexiókat váltott ki az interjúpartnerekből. Egyik interjúalany ugyanis feltette a kérdést,

GYAKORLATILAG

hogy azok számára, akiknek „nem ugyanolyan fontos” a holokausztra való emlékezés, „nem ráerőltetés-e” az emlékezés felelőssége. Két másik interjúalany is megemlítette az emlékezet „ráerőltetését” az iskolásokra, illetve azt, hogy az emlékezetnek lehetőleg csupán a „tényekre” kellene fókuszálnia. A csoport többsége ezekkel a meglátásokkal hangsúlyosan nem értett egyet, mivel – ahogy egyikük fogalmazott – „ha hallgatás van, akkor újra meg tud történni” a vészkorszak borzalma.

A többség tehát az emlékezés elengedhetetlen fontosságát hangsúlyozta, ráadásul annak sokkal intenzívebb formáját szorgalmazva. Ők az emlékezetkultúra mai megnyilvánulásait kritikusan közelítették meg. Szerintük a megemlékezéseket és a holokauszthoz kapcsolódó oktatást interaktívabbá kéne tenni, bevonva a jelenvalólétet az emlékezés folyamatába. Beszélni kell szerintük arról, ami megtörtént és nem csupán elmondani azt. Egyikük azt is megemlítette, hogy a vizsgálatunkban követett módszer, a fókuszcsoportos beszélgetés jó példa arra, amihez hasonlóan máskor, másokkal, másutt elevenen lehetne tartani a holokauszt helyi emlékezetét. Beszélgetőtársaink hangsúlyozták azt is, hogy fontos lenne a folyamatba erőteljesebben bevonni a művészeteket, különösen a színházat. Felvetették, hogy olyan színházi előadásokat lehetne készíteni, amelyek kritikusan, komplexen mutatják be a holokauszt történéseit és összekötik a performance-t az utána következő beszélgetéssel. Kiemelendő a beszélgetés záró gondolata is, amely hangsúlyozza a holokauszt nem zsidó áldozataira való emlékezés elmulaszthatatlan felelősségét és fontosságát is.

Összefoglalás

Az emlékezet az emberi egyéni és közösségi létének alapfeltéle. Az emlékezés révén nyer értelmet az idő. A múltban történtek elfelejtése, elfojtása, eltorzítása, önkényes átszerkesztése kiszolgáltatottá teszi az embert, aki képtelenné válik a jelen és a jövő alakítására.

A magyar társadalmat sokféle kollektív amnézia sújtja, amelyek közül ebben a kutatásban az egyik le súlyosabb következményekkel járó emlékezetkieséssel és -torzulással foglalkoztunk. Kutatásunk témája a holokauszt helyi emlékezete volt, intergenerációs metszetben.

A megkérdezetteket úgy válogattuk össze, hogy a csoportokban egyarán legyenek zsidó identitásúak, felmenőik zsidó identitása által érintettek és nem zsidók. Személyes kapcsolataink révén toboroztuk a résztvevőket, akik közül sokan nem vállalták a beszélgetést, amit filmre is vettünk.

Az audiovizuális csoportos interjúkból rendkívül izgalmas, sokszor katartikus erejű családi és személyes emlékezeti narratívák bukkantak felszínre. Nagyon produktívnak bizonyult a választott transzlokális és transzgenerációs szempont. Kőszegen például azt találtuk, hogy a bizonytalanság, a távolság és az azonos sztereotípiák megléte jellemző a zsidósághoz való viszonyulásban, mindhárom generációban, míg a budapesti transzgenerációs emlékezetben a többi helyszínhez képest komplexebb mintákat/heterogénebb narratívákat fedeztünk fel. A nagyváradi kutatásban az interetnikus, román-magyar szempont is felmerült.

A hat tematikus blokk kérdéseire adott válaszokat együtt vizsgálva azt mondhatjuk, hogy az egyes témákkal kapcsolatosan feltárt tudás, helyi és a nemzedéki változatain túl, a

GYAKORLATILAG

kapott válaszok megkülönböztető jellemzője volt a válaszadók érintettsége. A "ki a zsidó?" kérdésre a zsidó identitás érintettjei által adott válaszok szemantikai heterogenitásról és episztemológiai bizonytalanságról árulkodtak. Ezzel szemben a "zsidó" név szemantikai terén kívül lévő válaszadókat a név esszencialista és homogén meghatározásokra indította, amelybe akár antiszemita narratívák nem rosszindulatú, de reflektálatlan és kritikátlan megjelenése is belefért.

A zsidók üldözöttségének okait feszegető kérdésekre adott válaszok azt mutatták, hogy a klasszikus antiszemita narratívák a zsidó identitás érintettjeiben is megjelennek, a nem zsidók közül pedig ezeket a narratívákat még azok is elfogadják, akik egyébként elutasítják az antiszemitizmus minden formáját. Az 1944-ben bekövetkezett magyarországi holokauszt értelmezési és magyarázati tere minden résztvevőben, érintettségétől, nemzedéki és helyi hovatarozástól függetlenül az értetlenség, megmagyarázhatatlanság, a világ kaotikus szerveződésének asszociációit váltotta ki, amelyek végső rendező elve a Gonosz.

A holokauszt helyi emlékezete nem lehetséges az adott helyen élő zsidóság ottlétére való emlékezés nélkül. A teljes felejtés, nem tudás viszonylag ritkán fordult elő. A megkérdezettek többsége minden korosztályban, és minden helytípusban tudtak említeni a deportálással, üldöztetéssel és az azt megelőző időszakban, az adott helyen élő zsidó élettel kapcsolatos intencionált és nem intencionált jeleket. Az említések azonban jellemzően reflektálatlanok voltak, csak leírták az eltűnt zsidók emlékezetét. A beszélgetések alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hajdan élt és elpusztított, kiüldözött zsidók gettoizált és ritualizált emlékét elvont, megfoghatatlan, titkokkal teli hiányuk élteti, amit az adott helyen élő zsidók és nem zsidók közösen megélt múltját megelevenítő diskurzus hiánya magyaráz. Egyedül a falusi helyszínen él az egykor zsidók által épített épületekbe fagyott emlékezet, a kisvárosokban, a fővárosban a tereken, a forgalmas utcákon ott állnak és ma is láthatók a jól-rosszul karbantartott áruházak, szállodák, bérházak, amelyekről ma már senki nem tudja, hogy ki építette azokat, kik dolgoztak és éltek bennük, mielőtt elpusztították volna az egykori az építetőket. Az emlékezést lehetővé tevő jelek hiányában a mában élők nem tudják, hogy kik rendezték be a színpadot, ahol most élnek.

A diskurzus hiánya nemcsak a közösségi, hanem a családon belül, nemzedékek közötti kommunikációt is jellemzi. A kutatás során nyert legdrámaibb vallomások a holokauszt traumájának elhallgatását, tabuizálását, a tabu felszakításával elkerülhetetlenül bekövetkező újabb, ám mégis gyógyító hatású traumatizációt hozták felszínre.

A beszélgetések végén katartikus csúcsként a résztvevőket szembesítettük a felejtés vs. emlékezés dilemmájával, amire a válaszadók többsége egyértelműen úgy reagált, hogy a múlt nem törölhető el, bármilyen fájdalmas is volt, élettellel kell megtölteni annak érdekében, hogy soha többé ne térhessen vissza a maga valójában.

A filmre vett fókuszcsoporthozos interjúk kiváló lehetőséget jelentenek a jövőben felnövekvő nemzedékek megszólítására, a holokausztért viselt kollektív társadalmi felelősséggel való szembesülésre, amit egyik interjúalanyunk úgy fogalmazott meg, hogy „nyíltan és mindenki szeme láttára történt, és senki nem csinált semmit”.

GYAKORLATILAG

A videóra vett beszélgetések alapján "Csak az van, ami nincs" címmel filmet készítettünk, ami 2023 januárjában készült el. A filmet a fókuszcsoportok tagjaival készített helyszíneken már bemutattuk, és további forgalmazását is tervezzük.

Irodalom

- Assman, A. (2013). *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Budapest, Múlt és jövő. (ford: Huszár Ágnes)
- Braham, R. (2015). *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest, Park. (ford: Sz.Kiss Csaba, Hernádi Miklós, Garai Attila, Zala Tamás, Berényi Gábor, Seres Iván)
- Halbwachs, M. (2018). *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest, Atlantisz. (ford: Sujtó László)
- Mitscherlich, A., Mitscherlich, M. (2014). *A gyászolásra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai*. Budapest, Múlt és Jövő. (ford: Huszár Ágnes)
- Nora, P. (1993). A helyek problematikája. *Aetas*. 3.
- Siklaci, I. (2006). *Vélemények mélyén*. Budapest, Kossuth Kiadó
- Toronyi, Zs. (2010). Egy budapesti kert története. *Korall*, 41. 97-112.
- Veszprémi, L. B. (2019). *Gyilkos irodák*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Wistrich, R. S. (1991). *Antisemitism: The Longest Hatred*. New York, Pantheon Books

GYAKORLATILAG

Melléklet (a fókusz csoportos vizsgálat kérdései)

1. Kik a zsidók?
  - Kik a zsidók?
  - Vannak-e személyes tapasztalatai a zsidósággal kapcsolatban?

2. A zsidóellenesség, az antiszemitizmus okai
  - Miért különböztették meg, miért üldözték a nyugati világban a zsidókat az ókortól máig?

3. Helyi emlékezet
  - Mi történt 1944-ben?
  - Hogyan történt a deportálás?
  - Hol volt a gettó?
  - Kik, mit tettek a deportáltakkal?
  - Volt-e akit segítettek, bújtattak?
  - Hová vitték a deportáltakat?
  - Tértek-e vissza a deportáltak közül a településre?

4. Emlékezet-kultúra-Intergenerációs kommunikáció
  - Beszéltek-e a nagyszülők, szülők a deportálásról?
  - Beszélgettek-e/beszélgetnek-e másokkal a holokausztról és a helyi deportálásokról?
  - Mit és hogyan tanultak a holokausztról és a helyi deportálásokról az iskolai történelemórákon?

5. Az emlékezet terei
  - Élnek-e ma zsidók a településen?
  - Van-e zsinagóga, zsidó temető a településen?
  - Vannak-e a holokausztra emlékező botlatókövek, utcanevek, emlékhelyek?
  - Vannak-e holokauszt megemlékezések?

6. Megértés, emlékezés, felejtés
  - Miért történt, ami történt?
  - Kell-e emlékezni a holokausztra és a deportálásokra?